

Necessities of Cyberspace Governance from the Perspective of Imam Khamenei

Mohammad Ali Shokoohianrad

Senior Researcher, Cyberspace Research Laboratory, University of Tehran, Tehran, Iran. cm@shokoohian.ir

Abstract

In the present age, cyberspace has become one of the most important arenas for the exercise of governance—an arena that, by virtue of the flow of information, profoundly affects governmental structures, processes, and objectives and even redefines national identity and security. The capacity of this space to create unparalleled opportunities while simultaneously generating unprecedented threats—from cognitive warfare and psychological operations to interference in culture, economy, and politics—has led pioneering countries to formulate bespoke models of cyber governance on the basis of their intellectual, cultural, security, and economic foundations. For the Islamic Republic of Iran, which claims to present a distinctive model of governance grounded in the Islamic–Iranian system, this arena plays a key role in realizing the objectives of the Second Step of the Islamic Revolution. However, the country’s central challenge is that a comprehensive, indigenous model for cyberspace governance—designed in accordance with national values, ideals, and needs—has not yet fully taken shape, and its implementation requires a proper understanding of this space’s multidimensional necessities. This study aims to identify and elucidate the necessities of cyberspace governance from the perspective of the Leader of the Muslims, Imam Khamenei. The main axis is that His Eminence’s views over the past two decades—as reflected in speeches, messages, and the state’s macro-level documents—not only provide a value-laden and operational framework for governance but can also serve as a roadmap for designing an Islamic–Iranian model of progress in this field. A further aim is to extract these necessities in managerial, human, infrastructural, and content categories and to link them to national and civilizational strategies so as to enable a systematic movement from the self-construction of the country’s cyberspace to the realization of new Islamic civilization-building. The research also seeks, while conducting a comparative review of other countries’ experiences, to identify the capacities and limitations of non-indigenous models and to emphasize the need to design a country-specific model. The method is descriptive–analytical, based on library and documentary data collection. Sources include Imam Khamenei’s statements, the Islamic Republic’s upstream documents, domestic and foreign scholarly studies, and other countries’ practical experiences in cyber governance. To complement the analysis, samples of the cyber

---

Cite this article: Shokoohianrad, M.A. (2025). Necessities of Cyberspace Governance from the Perspective of Imam Khamenei. *Islamic Governance Studies*, 1(2), p. 239-266. <https://doi.org/10.22081/IJISLAMICGO.2025.71981.1028>

Received: 2025-04-08 ; **Revised:** 2025-05-20 ; **Accepted:** 2025-06-22 ; **Published online:** 2025-10-02

Type of article: Research Article
<https://ijislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy
©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

governance models of the United States, China, Russia, and France are examined and their strategic elements identified for comparison with indigenous requirements. Subsequently, through content analysis of the Leader's statements, the components and necessities of cyber governance from his perspective are coded, categorized, and explained. The findings show that, from Imam Khamenei's perspective, cyberspace governance is not a subsidiary sector but a strategic component on par with the Islamic Revolution, whose importance even precedes economy, security, and culture. His Eminence articulates necessities across four principal domains: in the managerial domain, priority is given to steering the space in favor of religious and revolutionary values, informational oversight over the society's intellectual space, independence and ownership of content and infrastructure, control of content flows, and prudent management—indicating that cyber management must be strategic, proactive, and grounded in the preservation of national agency and sovereignty. In the human domain, emphasis falls on cultivating faithful, expert, and committed human resources, elevating media literacy, cultivating proper-use culture, and strengthening cyber discernment; an aware human cadre is the guarantor of other necessities and the key element for minimizing harms and maximizing opportunities. In the technical and infrastructural domain, priorities include establishing the National Information Network, developing independent hardware and software capacities, securing infrastructures, and severing dependency on foreign platforms and protocols; His Eminence stresses that infrastructure must be designed in relation to content and that primacy lies with value-guided content, not mere technology. In the content domain, the focus is on producing and distributing wholesome, rich, and attractive content suited to societal needs, countering harmful content, and shaping flows that elevate awareness and cultural resilience; cyberspace is introduced as a medium for the expansion of awareness and for society-building that, under a civilizational plan, can be extended from the national level to that of the Islamic umma. To this end, four macro steps are proposed: establishing a National Information Network, creating a national cyberspace, forming a civilizational information network, and creating a civilizational cyberspace—an evolutionary trajectory that transforms cyber governance into an instrument of civilization-building. Comparison with foreign models shows that leading countries do not view cyberspace as merely a technical domain but manage it in conjunction with security, culture, and national power: coordination between state and private sector under security–military oversight in the United States; the social credit system and technological self-reliance in China; a blend of state control and outsourcing in Russia; and the protection of cultural values and privacy in France. At the same time, the Islamic–Iranian model of cyber governance is distinguished by its emphasis on independence, justice, value-guidance, and a civilizational horizon. Overall, the results clarify that, from Imam Khamenei's perspective (may his shadow be extended), cyberspace governance is a multidimensional process that must simultaneously cover managerial, human, technical, and content dimensions and, within a strategic horizon, ensure both security and independence, realize scientific and cultural growth, and provide a platform for new Islamic civilization-building. This outlook compels policymakers, beyond piecemeal and reactive measures, to design and implement a comprehensive, integrated, and value-centered model.

Keywords: Islamic–Iranian Model of Cyberspace Governance, Managerial and Strategic Necessities, Imam Khamenei.

ضرورات الحوكمة في الفضاء السيبراني من منظور الإمام الخامنئي

محمدعلي شكوهيانراد

باحث أول، مختبر أبحاث الفضاء الإلكتروني، جامعة طهران، طهران، إيران. cm@shokoohian.ir

الملخص

لقد تحوّل الفضاء السيبراني في العصر الراهن إلى واحد من أهم ميادين ممارسة الحوكمة وإعمال السلطة، فهو ميدان لا يقف عند حدود البنية التقنية البحتة، بل يتجاوزها ليعيد تشكيل الهياكل المؤسسية والعمليات الإدارية والأهداف العليا للدولة من خلال تدفق المعلومات وانسيابها، حتى بلغ الأمر إلى حد إعادة تعريف الهوية الوطنية والأمن القومي. إنّ قدرة هذا الفضاء على إيجاد فرص استثنائية غير مسبوقة وفي الوقت نفسه توليد تهديدات لم تعرفها البشرية من قبل - بدءاً من الحرب المعرفية وعمليات التأثير النفسي وصولاً إلى التدخل في الثقافة والاقتصاد والسياسة - جعلت الدول المتقدمة تسعى إلى بناء نماذج خاصة بها في الحوكمة السيبرانية، بحيث تتسجم هذه النماذج مع أسسها الفكرية والثقافية والأمنية والاقتصادية. وفي السياق الإيراني، حيث تسعى الجمهورية الإسلامية إلى تقديم نموذج مغاير للحكومة يستند إلى المنظومة الإسلامية - الإيرانية، يكتسب الفضاء السيبراني موقعاً محورياً في تحقيق أهداف المرحلة الثانية من الثورة الإسلامية. غير أنّ التحدي الأساس الذي تواجهه البلاد يتمثل في غياب نموذج محلي شامل ومتكامل للحكومة السيبرانية، نموذج يستجيب للقيم والأهداف والاحتياجات الوطنية بصورة منظمة، ويستلزم بناؤه إدراكاً عميقاً للضرورات المتعددة الأبعاد لهذا الفضاء. لقد أنجز هذا البحث بقصد تحديد وتوضيح ضرورات الحوكمة في الفضاء السيبراني من وجهة نظر ولي أمر المسلمين، الإمام الخامنئي (مدّ ظله العالی)، وتقوم الفرضية الرئيسية على أنّ الرؤى التي طرحها سماحته خلال العقدين الماضيين - في خطبه ورسائله ووثائق النظام العليا - لا تقتصر على رسم إطار قيمي ونظري، بل توفر كذلك خطة عملية تصلح أن تكون بمثابة خريطة طريق لصياغة النموذج الإسلامي - الإيراني للتقدم في هذا المجال. ويهدف البحث أيضاً إلى استخلاص هذه الضرورات ضمن تصنيفات إدارية وبشرية وبنوية ومضمونية، وربطها بالاستراتيجيات الوطنية والحضارية الكبرى، بما يمكن من الانتقال المنهجي من مرحلة بناء الفضاء السيبراني الوطني إلى مرحلة الإسهام في مشروع بناء الحضارة الإسلامية الحديثة. كما يسعى البحث إلى إجراء مقارنات تحليلية مع تجارب دول كبرى أخرى، لاستجلاء إمكانات النماذج غير المحلية وحدودها، والتأكيد على ضرورة بلورة نموذج إيراني خاص. أما من حيث المنهجية، فقد اعتمدت البحث مقارنة وصفية - تحليلية استناداً إلى جمع البيانات من المصادر المكتبية والوثائقية. وتتوّعت مصادر البحث بين خطابات الإمام الخامنئي، والوثائق العليا للجمهورية الإسلامية، والدراسات العلمية المحلية والدولية، فضلاً عن التجارب العملية للدول الأخرى في ميدان الحوكمة السيبرانية. وقد جرى تحليل عينات من نماذج الولايات المتحدة والصين وروسيا وفرنسا، وتحديد عناصرها الاستراتيجية لإتاحة المقارنة مع المتطلبات الوطنية الإيرانية. وفي مرحلة لاحقة، جرى تحليل مضامين خطابات القائد، وتصنيف العناصر والمضامين ذات الصلة بالحوكمة

استناداً إلى هذه المقالة: شكوهيانراد، محمدعلي (۲۰۲۵). ضرورات الحوكمة في الفضاء السيبراني من منظور الإمام الخامنئي. دراسات الحوكمة الإسلامية،

ص ۲۳۹-۲۶۶. 10.22081/JISLAMICGO.2025.71981.1028. <https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.71981.1028>

<https://jisamicgov.isca.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

السيبرانية وفق منهجية الترميز والتبويب والتفسير. وتكشف النتائج أنّ الحوكمة السيبرانية، في ضوء فكر الإمام الخامني، ليست شأنًا ثانويًا أو فرعيًا، بل تمثل ركيزة استراتيجية توازي في أهميتها الثورة الإسلامية ذاتها، بحيث تتقدم في تأثيرها على الاقتصاد والأمن والثقافة. وقد عرض سماحته هذه الضرورات ضمن أربعة مجالات كبرى: أولاً، في المجال الإداري، أكد على وجوب السيطرة على الفضاء بما يخدم القيم الدينية والثورية، وإحكام الإشراف المعرفي على الفضاء الفكري للمجتمع، وتحقيق الاستقلال في المحتوى والبنية التحتية، وإدارة تدفق المحتوى بحكمة ووعي؛ ما يثبت أنّ الإدارة السيبرانية ينبغي أن تكون استراتيجية وفاعلة ومؤسسة على حفظ السيادة الوطنية. ثانياً، في المجال البشري، شدّد على إعداد الكوادر المؤمنة والمتخصصة والملتزمة، وتعزيز الوعي الإعلامي، ونشر ثقافة الاستخدام الرشيد، وترسيخ البصيرة السيبرانية، لأنّ الإنسان الواعي هو الضامن لبقية الأبعاد. ثالثاً، في المجال الفني والبنوي، دعا إلى إنشاء الشبكة الوطنية للمعلومات، وتطوير القدرات المادية والبرمجية المستقلة، وحماية البنية التحتية من الاختراق، وقطع التبعية للمنصات والبروتوكولات الأجنبية، مؤكداً أنّ الأولوية للمحتوى القيمي لا للتكنولوجيا الخالية من الغاية. رابعاً، في المجال المضموني، دعا إلى إنتاج وتوزيع محتوى نافع وغني وجذاب ومتلائم مع حاجات المجتمع، ومكافحة المحتويات الضارة، وصناعة تيارات معرفية لرفع مستوى الوعي وتعزيز المقاومة الثقافية، ورأى أنّ الفضاء السيبراني يجب أن يكون ساحة للتنوير وبناء المجتمع، وقادراً على الانتقال من النطاق الوطني إلى فضاء الأمة الإسلامية عبر مشروع حضاري متكامل. ولتحقيق ذلك، طرح أربع خطوات استراتيجية: تأسيس الشبكة الوطنية للمعلومات، بناء الفضاء السيبراني الوطني، إنشاء شبكة حضارية للمعلومات، وبناء فضاء سيبراني حضاري. كما أظهرت المقارنة أنّ الدول الرائدة لا تتعامل مع الفضاء السيبراني بوصفه مجالاً تفتياً محضاً، بل تديره باعتباره جزءاً من منظومة الأمن والثقافة والقوة الوطنية؛ ففي الولايات المتحدة مثلاً تقوم العلاقة على التنسيق بين الدولة والقطاع الخاص تحت إشراف أمني - عسكري؛ وفي الصين على نظام الائتمان الاجتماعي والاكتفاء الذاتي التكنولوجي؛ وفي روسيا على الجمع بين السيطرة الحكومية والخصخصة الجزئية؛ وفي فرنسا على حماية القيم الثقافية والخصوصية. لكنّ النموذج الإسلامي - الإيراني يتميّز بتركيزه على الاستقلال والعدالة والتوجيه القيمي والأفق الحضاري. وخلاصة القول: إنّ الحوكمة في الفضاء السيبراني من منظور الإمام الخامني (مدّ ظلّه العالی) عملية مركّبة متعدّدة الأبعاد ينبغي أن تشمل بصورة متزامنة الجوانب الإدارية والبشرية والتقنية والمضمونية، وأنّ تضمن في إطار استراتيجي شامل كلّاً من الأمن والسيادة والنمو العلمي والثقافي، وأنّ تؤسّس لبناء الحضارة الإسلامية الحديثة. وهذا ما يفرض على صانعي السياسات أن يتجاوزوا الحلول الظرفية والتدابير الجزئية، وأنّ يتجهوا نحو صياغة نموذج متكامل وموحد يستند إلى القيم الإسلامية ويترجمها إلى آليات عملية قابلة للتنفيذ.

الكلمات المفتاحية: نموذج الحوكمة السيبرانية، الضرورات الإدارية والاستراتيجية، الإمام الخامني.

ضرورت‌های حکمرانی فضای سایبر از منظر امام خامنه‌ای

محمدعلی شکوهیان‌راد

پژوهشگر ارشد آزمایشگاه پژوهشی فضای سایبر، دانشگاه تهران، تهران، ایران. cm@shokoochian.ir

چکیده

فضای سایبر در عصر حاضر به یکی از مهم‌ترین عرصه‌های اعمال حکمرانی تبدیل شده است؛ عرصه‌ای که ساختارها، فرایندها و اهداف حاکمیتی را به واسطه‌ی جریان‌مندی اطلاعات تحت تأثیر عمیق قرار می‌دهد و حتی هویت و امنیت ملی را بازتعریف می‌کند. توانایی این فضا در ایجاد فرصت‌های بی‌بدیل و هم‌زمان تولید تهدیدات بی‌سابقه - از جنگ شناختی و عملیات روانی گرفته تا مداخله در فرهنگ، اقتصاد و سیاست - موجب شده است که کشورهای پیشرو، الگوهای اختصاصی حکمرانی سایبر را بر اساس مبانی فکری، فرهنگی، امنیتی و اقتصادی خود تدوین کنند. برای جمهوری اسلامی ایران که مدعی ارانه‌الگوی متفاوت از حکمرانی بر مبنای منظومه‌ی اسلامی - ایرانی است، این عرصه نقش کلیدی در تحقق اهداف گام دوم انقلاب اسلامی ایفا می‌کند. با این حال، چالش اساسی کشور آن است که الگوی جامع و بومی حکمرانی فضای سایبر که متناسب با ارزش‌ها، آرمان‌ها و نیازهای ملی طراحی شده باشد، هنوز به‌طور کامل شکل نگرفته و اجرای آن نیازمند درک درست از ضرورت‌های چندبُعدی این فضا است. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین ضرورت‌های حکمرانی فضای سایبر از منظر ولی‌امر مسلمین، امام خامنه‌ای انجام شده است. محور اصلی پژوهش آن است که دیدگاه‌های معظم‌له طی دو دهه اخیر - که در سخنرانی‌ها، پیام‌ها و اسناد کلان نظام انعکاس یافته - نه تنها چارچوبی ارزشی و عملیاتی برای حکمرانی فراهم می‌سازد بلکه می‌تواند به‌عنوان نقشه راه طراحی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت در این حوزه عمل کند. هدف دیگر پژوهش، استخراج این ضرورت‌ها در قالب دسته‌بندی‌های مدیریتی، انسانی، زیرساختی و محتوایی و نیز پیوند دادن آن‌ها با راهبردهای ملی و تمدنی است تا امکان حرکت نظام‌مند از خودسازی فضای سایبری کشور تا تحقق تمدن‌سازی نوین اسلامی فراهم شود. همچنین پژوهش می‌کوشد ضمن مقایسه تطبیقی با تجربه کشورهای مختلف، ظرفیت و محدودیت‌های مدل‌های غیربومی را شناسایی کند و بر لزوم طراحی مدل اختصاصی کشور تأکید ورزد. روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی است. منابع این پژوهش شامل بیانات امام خامنه‌ای، اسناد بالادستی جمهوری اسلامی، مطالعات علمی داخلی و خارجی و تجارب عینی سایر کشورها در حکمرانی سایبر است. برای تکمیل تحلیل، نمونه‌هایی از مدل حکمرانی سایبری ایالات متحده، چین، روسیه و فرانسه بررسی و عناصر راهبردی هر یک شناسایی شد تا امکان مقایسه با الزامات بومی فراهم آید. سپس با تحلیل محتوای بیانات رهبر انقلاب، مؤلفه‌ها و

استناد به این مقاله: شکوهیان‌راد، محمدعلی (۱۴۰۴). ضرورت‌های حکمرانی فضای سایبر از منظر امام خامنه‌ای. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، (۲۱)،

ص ۲۳۹-۲۶۶. <https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.71981.1028>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

نوع مقاله: پژوهشی

© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

ضرورت‌های حکمرانی سایبر از منظر ایشان کدگذاری، دسته‌بندی و تبیین گردید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از منظر امام خامنه‌ای، حکمرانی فضای سایبر نه یک بخش فرعی، بلکه مؤلفه‌ای راهبردی و هم‌سنگ انقلاب اسلامی است و اهمیت آن حتی بر اقتصاد، امنیت و فرهنگ تقدم دارد. معظم‌له در چهار حوزه اصلی، ضرورت‌های حکمرانی سایبر را بیان کرده‌اند: در حوزه مدیریتی، تأکید بر کنترل فضا به نفع ارزش‌های دینی و انقلابی، اشراف اطلاعاتی بر فضای فکری جامعه، استقلال و تملک محتوا و زیرساخت، کنترل جریان محتوا و مدیریت عاقلانه از اولویت‌هاست. این موارد نشان می‌دهد که مدیریت سایبر باید راهبردی، فعال و مبتنی بر حفظ اختیار و حاکمیت ملی باشد. در حوزه ضرورت‌های انسانی، ایشان بر تربیت نیروی انسانی مؤمن، متخصص و متعهد، ارتقای سواد رسانه‌ای، فرهنگ‌سازی استفاده صحیح و تقویت بصیرت سایبری تأکید دارند. نیروی انسانی آگاه، ضامن تحقق دیگر ضرورت‌ها و عنصر کلیدی در کاهش آسیب‌ها و بهره‌گیری حداکثری از فرصت‌ها است. در حوزه ضرورت‌های فنی و زیرساختی، ایجاد شبکه ملی اطلاعات، توسعه ظرفیت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مستقل، امنیت زیرساخت‌ها و قطع وابستگی به پلتفرم‌ها و پروتکل‌های خارجی، اولویت دارد. معظم‌له تأکید دارند که زیرساخت باید در نسبت با محتوا طراحی شود و اصالت با محتوای هدایت‌گر و ارزش‌محور است، نه با فناوری صرف. در حوزه ضرورت‌های محتوایی، تولید و توزیع محتوای سالم، غنی، جذاب و متناسب با نیاز جامعه، مقابله با محتوای مضر، و جریان‌سازی برای ارتقای آگاهی و مقاومت فرهنگی محور قرار دارد. ایشان فضای سایبر را بستر بسط آگاهی و جامعه‌پردازی معرفی می‌کنند که می‌تواند با یک طرح تمدنی، از سطح ملی به سطح امت اسلامی گسترش یابد. برای این منظور، چهار گام کلان پیشنهاد می‌شود: ایجاد شبکه ملی اطلاعات، ایجاد فضای سایبر ملی، ایجاد شبکه تمدنی اطلاعات و ایجاد فضای سایبر تمدنی. این سیر تکاملی، حکمرانی سایبر را به ابزار تمدن‌سازی تبدیل می‌کند. مقایسه یافته‌ها با نمونه‌های خارجی نشان می‌دهد که کشورهای پیشرو، فضای سایبر را صرفاً حوزه‌ای فنی نمی‌بینند، بلکه آن را در پیوند با امنیت، فرهنگ و قدرت ملی مدیریت می‌کنند. در ایالات متحده، هماهنگی بین دولت و بخش خصوصی تحت نظارت امنیتی - نظامی، در چین نظام اعتبار اجتماعی و خودکفایی فناورانه، در روسیه ترکیب کنترل دولتی و برون‌سپاری، و در فرانسه حفاظت از ارزش‌های فرهنگی و حریم خصوصی نمونه‌هایی از این رویکردها هستند. در عین حال، الگوی اسلامی - ایرانی حکمرانی سایبر با تأکید بر استقلال، عدالت، هدایت ارزشی و افق تمدنی از دیگر مدل‌ها متمایز می‌شود. در مجموع، نتایج پژوهش روشن می‌کند که حکمرانی فضای سایبر از منظر امام خامنه‌ای، فرآیندی چندبعدی است که باید به‌صورت هم‌زمان ابعاد مدیریتی، انسانی، فنی و محتوایی را پوشش دهد و در یک افق راهبردی، هم امنیت و استقلال را تأمین کند، هم رشد علمی و فرهنگی را محقق سازد و هم بستری برای تمدن‌سازی نوین اسلامی فراهم آورد. این نگرش، سیاست‌گذاران را ملزم می‌کند که فراتر از واکنش‌های مقطعی و جزیره‌ای، الگویی جامع، یکپارچه و ارزش‌مدار تدوین و اجرا کنند.

کلیدواژه‌ها: الگوی حکمرانی فضای سایبر، ضروریات مدیریتی و راهبردی، آیت‌الله خامنه‌ای.

۱. مقدمه

فضای سایبر به‌عنوان مهم‌ترین فضای اعمال حکمرانی از طریق جریان اطلاعات، بُعد فناورانه و نظام عملیاتی «دانش سایبرنتیک»^۱ است که به‌عنوان اثرگذارترین دانش حکمرانی در عصر معاصر شناخته می‌شود. از این رو استفاده از فضای سایبر^۲، نیازمند طرح کلانی است که ضمن برخورداری از جامعیت و انعطاف نسبت به مجموع مسائل کشور، بر مبانی الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت ابتناء داشته باشد. هرچند برای مفهوم حکمرانی، تعاریف متعددی ارائه شده است اما می‌توان چنین گفت که «حکمرانی، فرایند راهبری تعامل نظام‌مند کنش‌گران اعم از حکومتی و غیرحکومتی، در قلمروهای فراملی، ملی و فروملی، از طریق خط‌مشی‌گذاری و تنظیم‌گری و بازتوزیع برای تسهیل‌گری و ارائه‌ی خدمات عمومی به منظور تحقق اهداف جمعی مشترک بین کنش‌گران حکومتی و غیرحکومتی است که با اعمال اقتدار مشروع در چارچوب آرمان‌ها و ارزش‌های آن قلمرو محقق می‌شود» (غضنفری و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۶۳).

امروزه تمامی قدرت‌های بین‌المللی ضمن درک گزاره‌ی فوق، الگویی از چگونگی حکمرانی و مدیریت فضای سایبر مبتنی بر مبانی و شرایط فکری، فرهنگی، امنیتی، سیاسی، اقتصادی، اعتقادی و ... تدوین و عملیاتی نموده‌اند تا ضمن بهره‌برداری از مواهب و فرصت‌های بی‌نظیر و بی‌بدیل آن، از وقوع تهدیدات بی‌همتای متأثر از فضای سایبر نظیر جنگ شناختی گسترده، جنگ نرم ذو ابعاد، اقسام جنگ اطلاعاتی، عملیات‌های روانی و رسانه‌ای و ... علیه کشور و مردم خود ممانعت به‌عمل آورند.

ولی امر مسلمین حضرت امام‌خامنه‌ای نیز بارها بر امر ضروری و اجتناب‌ناپذیر اعمال حکمرانی و مدیریت بر فضای سایبر در راستای ارزش‌های ملی و مذهبی، تأکید فرموده و در بیش از دو دهه‌ی گذشته، راهکارها و مؤلفه‌های متعددی را برای این منظور بیان داشته‌اند که به مثابه‌ی یک منظومه، قابلیت تحلیل، بررسی و اخذ الگو دارد. همچنین بر اساس جملاتی نظیر «فضای مجازی به اندازه‌ی انقلاب اسلامی اهمیت دارد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۰) که در کلام معظم‌له بیان شده است، می‌توان دریافت که در نگاه ولی امر مسلمین، فضای سایبر حتی از دیگر مؤلفه‌های حکمرانی مانند اقتصاد، فرهنگ، سیاست، اجتماع و امنیت، از اهمیت بیشتری برخوردار است، زیرا ایشان تاکنون هیچ‌کدام از مؤلفه‌های حکمرانی را هم‌سنگ انقلاب اسلامی معرفی ننموده‌اند.

از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا بر اساس دیدگاه‌های امام‌خامنه‌ای نسبت به وجوه و الزامات حکمرانی بر فضای سایبر و حکمرانی از طریق فضای سایبر، کلیات الگوی مطلوب حکمرانی فضای سایبر را تبیین و تدوین نماید.

1. Cybernetics

2. Cyberspace

۲. پیشینه‌ی پژوهش

پیشینه‌ی نظریه‌پردازی در خصوص حکمرانی فضای سایبر، به قدمت ایجاد خود این فضا است، زیرا دانش سایبرنتیک که پشتوانه‌ی نظری فضای سایبر است، اساساً برای حکمرانی از طریق جریان اطلاعات بر پدیده‌هایی که قادر به درک اطلاعات هستند، تدوین شده است. نوربرت وینر^۱، پدر دانش سایبرنتیک که برای نخستین بار در سال ۱۹۴۸ میلادی، لفظ سایبرنتیک را در زبان انگلیسی ابداع و استعمال نمود و ضمن تألیف کتابی با عنوان «دانش سایبرنتیک یا دانش کنترل و ارتباطات در حیوان و ماشین»^۲ به توضیح و تفسیر ماهیت و چگونگی عملکرد این دانش پرداخت، در تعریف سایبرنتیک بیان می‌کند «تصمیم بر آن شد که نام حیطه‌ی نظریه‌ی کنترل و ارتباطات را چه در ماشین و چه در حیوان، سایبرنتیک بنامیم که از کلمه‌ی یونانی کیرنتس به معنای سکان‌دار برگرفته شده است» (وینر، ۱۴۰۲، ص ۳۹). همچنین وینر در کتاب دیگری با عنوان «استفاده‌ی انسانی از انسان»^۳ که به کاربردهای حکمرانی سایبرنتیک در کنترل جامعه‌ی انسانی می‌پردازد، نسبت به نقش جریان اطلاعات در کنترل جامعه و حکمرانی بر انسان‌ها از طریق جریان اطلاعات تصریح کرده است «در یافتن جامعه فقط از راه بررسی پیام‌ها و وسایل ارتباط‌گیری که بدان تعلق دارند ممکن می‌شود؛ و نیز آنکه در گسترش آتی این پیام‌ها و وسایل ارتباط‌گیری، پیام‌های بین انسان و ماشین، بین ماشین و انسان و بین ماشین و ماشین، مقدر به ایفای نقش خاصی هستند که سهمش روز به روز افزایش می‌یابد» (وینر، ۱۳۶۶، ص ۳). بین‌ینگ فانگ^۴، اندیشمند چینی در حوزه‌ی حکمرانی فضای سایبر، در سال ۲۰۱۸ کتابی با عنوان «حاکمیت فضای سایبر»^۵ تألیف نموده که در آن به سبک حکمرانی جمهوری خلق چین در حوزه‌ی فضای سایبر می‌پردازد. این کتاب اولین کتابی است که به‌طور جامع درباره‌ی حاکمیت فضای سایبر در چین بحث می‌کند و منعکس‌کننده‌ی نگرش حکومت چین به حاکمیت جهانی اینترنت است که از مؤلفه‌های احترام به حق هر کشور برای انتخاب مستقل مسیر توسعه، شیوه‌های مدیریت سایبری و سیاست‌های عمومی اینترنت و مشارکت در حکمرانی فضای سایبر بین‌المللی در شرایط برابر تشکیل شده است.

در زبان فارسی نیز آثاری به‌منظور ارائه‌ی دیدگاه نسبت به حکمرانی فضای سایبر انتشار یافته است. سید سعید رضا عاملی در تألیفی با عنوان «الگوی حکمرانی دوفضایی» که توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده، تلاش کرده تا به موضوع چگونگی حکمرانی فضای سایبر بپردازد. سید ابوالحسن فیروزآبادی با تألیف کتاب «درآمدی بر حکمرانی فضای مجازی» که انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)

1. Norbert Wiener
2. Cybernetics: or Control and Communication in the Animal and the Machin
3. The Human Use of Human Being
4. Binxing Fang
5. Cyberspace Sovereignty

منتشر نموده است، بر آن شده تا بتواند برای مدیریت فضای سایبر، کلان‌رویه‌هایی را ارائه نماید. به‌طور کل ادبیات نسبتاً چشمگیری در حوزه حکمرانی فضای سایبر تولید شده است که کلیدواژه‌ی جستجوی آن در زبان انگلیسی «Cyberspace Governance» و در زبان فارسی «حکمرانی فضای مجازی» است، اما نکته‌ی مهم آن است که از بررسی اکثر محتوای مذکور، کماکان الگویی مطلوب برای فضای سایبر جمهوری اسلامی ایران که با مبانی ایرانی - اسلامی انطباق داشته باشد، حاصل نشده است. از سوی دیگر، محتوای حوزه حکمرانی فضای سایبر، صرفاً محدود به نظریه‌پردازی‌های انتزاعی نیست و با توجه به سوابق اعمال الگوهای مختلف حکمرانی بر این فضا از سوی کشورهای مختلف، محتوای چشمگیری مبتنی بر تجربیات کشورهای مختلف در دسترس است که توجه به آنها از حیث شناخت محاسن و معایب انواع الگوهای اعمال شده، ضروری است. در ایالات متحده‌ی آمریکا که اساساً مبدع دانش سایبرنتیک و به‌تبع آن فضای سایبر است، الگوی حکمرانی فضای سایبر به‌صورت چندلایه و چندوجهی طراحی شده است به‌گونه‌ای که از یک وجه، تعامل عمیق و مستمر میان دولت و بخش خصوصی وجود دارد به‌گونه‌ای که نیازمندی‌های حکمرانی از حیث فناوریانه، اکثراً توسط بخش خصوصی ولی با نظارت مستقیم دولت تأمین می‌شود. از این رو مهم‌ترین و مؤثرترین شرکت‌های سایبری جهان، متعلق به آمریکا هستند که عمدتاً در جغرافیایی بسیار وسیع مشهور به «دژهی سیلیکون» قرار گرفته‌اند. از وجه دیگر، تعامل بین‌المللی بسیار فعال سازمان‌های سایبری آمریکا، خصوصاً آژانس امنیت ملی^۱ با سازمان‌های مشابه خود در سایر کشورهای جهان، نقش تعیین‌کننده در حکمرانی سایبری فرامرزی این کشور دارد. مهم‌ترین معاهده‌ی بین‌المللی آمریکا در حوزه‌ی دیپلماسی سایبری، توافق UK-USA است که با کشورهای بریتانیا، کانادا، استرالیا و نیوزلند طرف قرارداد می‌باشد (پایگاه بایگانی ملی دولت بریتانیا، قرارداد UKUSA). همچنین بخش مهم و قابل توجه الگوی حکمرانی سایبری آمریکا، ساختارسازی و نهادسازی خاص و ویژه برای متولی حکمرانی سایبری است، بدین صورت که در جامعه‌ی اطلاعاتی^۲، سازمان ویژه‌ای برای مدیریت فضای سایبر با دیدگاه حاکمیتی و امنیتی شکل گرفت که همان آژانس امنیت ملی است و بنیان آن در بخش امنیتی - نظامی قرار دارد (پایگاه اطلاع‌رسانی آژانس دفاع سایبری آمریکا، حکمرانی امنیت سایبر). از این رو، نگرش آمریکا به فضای سایبر، نه یک پدیده‌ی صرفاً فنی بلکه یک عرصه‌ی کاملاً حاکمیتی و راهبردی است که باید توسط منسجم‌ترین بخش حاکمیت یعنی مجموعه‌های امنیتی - نظامی مدیریت شود. در وجه چهارم، آمریکا همواره در تلاش بوده تا از طریق وضع پروتکل‌های فنی در سطح جهانی و استانداردسازی مدنظر خود برای فضای سایبر جهان، انگاره‌ها و گزاره‌های مطلوب خود را در فضای سایبر بین‌الملل عملیاتی نماید. بر اساس اسناد راهبردی متعدد که

1. NSA: National Security Agency

2. Intelligence Community

آمریکا در حوزه‌ی فضای سایبر، تدوین و منتشر ساخته است، عمده‌ی تمرکز الگوی حکمرانی این کشور در فضای سایبر، به مواردی نظیر همکاری‌های دولتی و خصوصی با دیگر کشورها (دیپلماسی سایبری)، تأمین امنیت زیرساخت‌های حساس، وضع قوانین جامع برای زیست‌بوم دیجیتال، فناوری‌های تلفیقی سایبری و راهبردهای امنیت سایبر اختصاص یافته است.

در کشور چین، تا پیش از سال ۲۰۱۴، «گروه مدیریت اطلاعاتی کشور»^۱ و دفتر اطلاع‌رسانی شورای دولتی، مسئولیت اصلی سیاست‌گذاری‌های سایبری را برعهده داشتند. مبنای سیاست‌گذاری امنیت سایبری چین بر این بود که در حوزه‌های طرح حفاظت چندلایه‌ی زیرساخت‌های حیاتی، رمزنگاری سامانه‌های فنی، سامانه‌های نظارت امنیت اطلاعات، فرایندهای مدیریت بحران، پشتیبانی از تحقیق و توسعه، تعریف استانداردهای فنی، گسترش آموزش حرفه‌ای و تخصیص بودجه، الگویی منسجم و کارآمد تدوین کند (معاونت پژوهش و تولید علم دانشگاه اطلاعات و امنیت ملی، ۱۳۹۶، ص ۲۲). پس از سال ۲۰۱۴ میلادی، «سیستم اعتبار اجتماعی»^۲ در چین راه‌اندازی شد که نه تنها الگو و زیرساخت حکمرانی سایبری است، بلکه حکمرانی بر تمامی ابعاد و کنش‌های اجتماعی از طریق فناوری‌ها و قابلیت‌های سایبری را شامل می‌شود. این سیستم با کمک فناوری‌های سایبری و دیجیتال، به عنوان یک سیستم نوآورانه برای بهبود قابلیت اطمینان حاکمیت از کنش‌های عمومی در جامعه و افزایش اجرای قوانین و مقررات طراحی و اجرا شده است. برای انجام این کار، این برنامه از یک سیستم رتبه‌بندی به ازای رعایت قوانین، هنجارهای اخلاقی و عمل به وعده‌های خود استفاده می‌کند (چن، ۲۰۱۷). این سیستم اعتباری، متشکل از دو لیست سیاه و قرمز است، به‌گونه‌ای که شهروندان چینی در صورت عدم رعایت قوانین و هنجارهای اخلاقی با کاهش اعتبار در لیست سیاه قرار می‌گیرند که تبعاتی از جمله ممنوعیت سفر هوایی یا ریلی، اقامت در برخی هتل‌ها و ممنوعیت در ثبت‌نام فرزندان اشخاص کم اعتبار در مدارس خصوصی و ... در پی دارد. از سوی دیگر دولت چین، برای تحقق اهداف مطلوب خود در حوزه‌ی فضای سایبر، اقدام به تأسیس و تقویت شرکت‌های بزرگ فناورانه نظیر تسنت نموده تا از این طریق بتواند تمامی نیازمندی‌های سخت و نرم کشور در حوزه‌ی سایبر را به‌صورت ملی تأمین نماید. این اقدام تا آنجا پیش‌رفته است که بخشی از برندهای سخت‌افزاری و نرم‌افزاری چین، به شهرت و بازار جهانی (از جمله در ایران) دست یافته‌اند. از این رو چین توانسته علاوه بر دسترسی به ارتباطات جهانی (اینترنت) از امنیت و حریم خصوصی نیز برخوردار باشد.

الگوی حکمرانی فضای سایبر در کشور روسیه، الگویی پیچیده و چندوجهی است که شامل سازمان‌های دولتی، شرکت‌های خصوصی و حتی بازیگران غیردولتی می‌شود و همگی در چارچوب

1. SILG

2. Social Credit System

«حاکمیت دیجیتال» با یکدیگر هماهنگ شده و فعالیت می‌کنند. این الگو، عناصر کنترل دولتی را با برون‌سپاری به بازیگران غیردولتی ترکیب می‌کند و یک زیست‌بوم پویا و البته مبهم برای کشورهای رقیب ایجاد می‌کند (امیلی تاورنر، ۲۰۲۲). مؤلفه‌های اصلی حکمرانی سایبری روسیه عبارتند از آژانس‌ها و سازمان‌های حاکمیتی، همکاران غیردولتی، قانون جامع و چارچوب قانونی، مفهوم و راهبردهای حاکمیت دیجیتال، کنترل محتوا، روابط پویا با دیگر کشورها (دیپلماسی سایبری)، امنیت ترکیبی مبتنی بر سایبر، جرایم سایبری و حوزه‌های مرتبط با آن (ناتو، ۲۰۲۱). کشور فرانسه به عنوان کشوری با تمدن و فرهنگ کهن، برای حفظ ارزش‌های فرهنگی خود نتایج موتورهای جست‌وجوی اینترنتی از جمله گوگل و Google را دستکاری کرده و به زعم خود، آن را بومی می‌کند. علاوه بر این، با وجودی که تصمیمات اصلی و عمده پیرامون آزادی بیان در اینترنت و حفظ حریم خصوصی افراد در این عرصه، توسط اتحادیه اروپا اتخاذ می‌شود، اما کشور فرانسه یکی از معدود اعضای این اتحادیه است که در پذیرش آنها مقاومت زیادی کرده و سعی دارد قوانین خود را اجرا کند. در بحث نظارتی نیز، کشور فرانسه با تصویب قانون LSQ در سال ۲۰۰۱، تمامی ISP‌های این کشور را موظف کرد تا فعالیت‌های اینترنتی و پیام‌های پست الکترونیک مشتریان خود را حداقل به مدت یک سال، ذخیره و نگهداری کنند. همچنین این قانون به قضات و پلیس این کشور اجازه می‌داد تا در پیام‌های شخصی کاربران به منظور کشف یا اثبات جرم، به تفحص بپردازند. همچنین فرانسه در زمینه‌ی فرهنگ‌سازی کاربری اینترنت، یکی از کشورهای فعال است و آثار سینمایی نظیر «بهشت سیاه»^۱ را تولید کرده است.

۳. ادبیات پژوهش

۳-۱. چشم‌انداز الزامات حکمرانی در بیانیه‌ی گام دوم

مبتنی بر بیانیه‌ی گام دوم انقلاب اسلامی، فرایند حصول تمدن نوین اسلامی از سه گام خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی تشکیل شده است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷). از سوی دیگر نگاه بیانیه‌ی گام دوم، طراحی معماری تمدنی است که همه‌ی ابعاد حکمرانی را پوشش دهد، نه صرفاً برخی از شئون آن را. به عبارت دیگر گام دوم انقلاب اسلامی، زمانی محقق می‌شود که تمامی شئون وابسته به حاکمیت نظیر اقتصاد، سیاست، فرهنگ، علم، رسانه و... وضعیت مطلوب تعریف‌شده برای گام دوم را دارا باشند. یکی از شئون حکمرانی در عصر حاضر، فضای سایبر است که عملاً بر تمامی ابعاد حکمرانی مؤثر واقع شده است. از این رو حکمرانی فضای سایبر، نیازمند طراحی الگویی است که ضمن ابتناء بر مبانی، اصول و ارزش‌های ایرانی- اسلامی، کارآمدی و اثربخشی لازم را داشته باشد. از سوی دیگر ارتقاء سطح تشخیص و بصیرت جامعه بر اساس کیفیت و کمیّت آگاهی است که در رأس باید ممیزه‌ی میان ارشاد و

اغوا برای مخاطب باشد^۱. لذا می‌توان عنصر آگاهی را به‌عنوان متغیر اصلی برای جامعه‌پردازی و سپس تمدن‌سازی در گام دوم انقلاب اسلامی در نظر گرفت که باید مبتنی بر مبانی و فرایندهای دین‌مبین اسلام، تعریف و اجرا شود. ضمناً این مهم را باید در نظر داشت که آگاهی (محتوا) با اتکاء بر زیرساخت مطلوب، می‌تواند در جامعه جریان یافته و بر آحاد مردم اثرگذار باشد. بر این اساس باید ابتدا زیرساخت متناسب با نوع محتوا و جریان آن، طراحی و پیاده شود تا بتوان نهایتاً جامعه‌سازی بر اساس جریان‌مندی آگاهی عملیاتی نمود. در این راستا چهار گام متوالی از خودسازی تا تحقق تمدن‌سازی نوین اسلامی باید طی شود:

(۱) ایجاد شبکه‌ی ملی اطلاعات (زیرساخت ملی)

(۲) ایجاد فضای سایبر ملی (جریان‌سازی محتوایی در سطح ملی)

(۳) ایجاد شبکه‌ی تمدنی اطلاعات (زیرساخت تمدنی و فراملی)

(۴) ایجاد فضای سایبر تمدنی (جریان‌سازی محتوایی در سطح تمدنی و فراملی)

به‌منظور معرفی مفاهیم، نظریات و روش‌شناسی انقلاب اسلامی به‌عموم جهان و تمدن‌سازی بر اساس آنها و همچنین، غلبه‌ی نرم‌افزاری بر لیبرالیسم، ضرورت دارد به‌ابتداء قانون انقلاب اسلامی - یعنی جمهوری اسلامی ایران - شبکه‌ی تمدنی اطلاعات شکل گرفته و از طریق متحدان و دوست‌داران انقلاب اسلامی در منطقه و سایر نقاط جهان، گسترش یابد تا نهایتاً آگاهی یکپارچه و منسجمی را به ملت‌های دیگر در راستای فهم و پذیرش قلبی انقلاب اسلامی ارائه نماید. در این فرایند باید توجه داشت که از میان دو مؤلفه‌ی ضروری شامل محتوا و زیرساخت در حوزه‌ی فضای سایبر، این زیرساخت است که باید در نسبت با محتوا طراحی و پیاده شود. به‌عبارت دیگر، اصالت با آگاهی است که قرار است جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی را انجام دهد و زیرساخت، مؤلفه‌ی وابسته‌ای است که بر اساس نیازمندی‌های محتوایی طراحی و اجرا می‌گردد. لذا این نگاه که حوزه‌ی زیرساخت و مسائل فنی فضای سایبر را مستقل از محتوا در نظر می‌گیرد، بنیاناً مردود است.

۳-۲. ضرورت‌های فضای سایبر

از منظر امام‌خامنه‌ای فضای سایبر نیازمند تأمین مواردی است که به‌عنوان ضرورت‌های این حوزه مطرح هستند. به‌طور کل ضرورت‌های مذکور عبارتند از: (۱) ضرورت‌های مدیریتی (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۶/۳)

(۲) ضرورت‌های انسانی (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۷/۱۱)

(۳) ضرورت‌های فنی (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۳/۲۲)

(۴) ضرورت‌های محتوایی (همان)

۱. مبتنی بر «قد تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره، ۲۵۶)

۳-۲-۱. ضرورت‌های مدیریتی

ولی امر مسلمین جهت تأمین ضرورت‌های مدیریتی، رئوس ذیل را بیان داشته‌اند:

(۱) کنترل به نفع ارزش‌ها (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۳/۲۲)

(۲) اشراف اطلاعاتی بر فضای فکری (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۳/۱)

(۳) در اختیار و تملک خود (با اقتباس از سخنان امام‌خامنه‌ای، ۱۳۸۱/۱۱/۱۵)

(۴) کنترل جریان محتوا (خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۲/۲۲)

(۵) مدیریت و کاربری عاقلانه (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۳/۲۲)

از حیث مدیریت بر فضای سایبر، اولین ضرورت مطرح شده، مسأله‌ی کنترل در راستای ارزش‌های دینی و انقلابی است. لذا اصل کنترل در نگاه معظم‌له کاملاً جدی و مورد تأکید است. همچنین از این فضا برای اشراف اطلاعاتی بر فضای فکری جامعه باید استفاده نمود تا از این طریق بهتر بتوان آگاهی عمومی را رقم زد. تأکید مدیریتی سوم بر تملک و اختیار فضای سایبر است، از این حیث که اولاً هر دو بخش محتوا و زیرساخت در تملک حاکمیت بوده و به خارج از حیطه‌ی حاکمیت وابسته نباشد و ثانیاً به‌گونه‌ای طراحی و اجرا شده باشد که از حاکمیت سلب اختیار نگردد. بدیهی است که در راستای کنترل فضای سایبر به نفع ارزش‌ها، باید کنترل محتوایی و زیرساختی صورت پذیرد که مستقیماً مورد تأکید امام‌خامنه‌ای است. نهایتاً این گزاره‌ی مهم که هم از سمت مدیریت و هم از سوی کاربری، باید فضایی عاقلانه تعریف و پیاده شود که بخش جدی از تحقق این ضرورت، جنبه‌ی حاکمیتی دارد و بخشی از آن نیز در حیطه‌ی مردمی است که از طرقی مانند فرهنگ‌سازی، ارتقاء سطح سواد رسانه‌ای و شناخت راهبردی از فضای سایبر و ... محقق می‌شود. واضح است که همواره اعمال مدیریت، نیازمند زیرساخت‌هایی است که موجبات اعمال قدرت را برای مدیر فراهم می‌سازند. برای عملیاتی‌سازی ضرورت‌های مدیریتی فضای سایبر، دقیقاً سه حوزه نیاز است در کشور تدارک دیده شود:

(۱) **قانون‌گذاری برای فضای سایبر:** ابتدا ضروری است برای اعمال مدیریت، قوانینی که چارچوب

اختیارات مدیریت فضای سایبر را مشخص می‌سازند، در فرایند تقنینی نظام تدوین و تصویب گردد. در حال حاضر مهم‌ترین خلأ مدیریت فضای سایبر کشور، فقدان قانون جامع و بالادستی برای حکمرانی این

۱. ولی امر مسلمین ضمن بیانات در دیدار مسئولان سازمان صدا و سیما اشاره داشتند «همه‌ی این دستگاه‌های مهم و اثرگذار دنیا دست سرمایه‌دارهای مهم و عمدتاً صهیونیست‌هاست. آنها هستند که خبرگزاری‌ها را اداره می‌کنند، خبر تولید می‌کنند و به همه‌ی دنیا می‌فرستند و تلویزیون‌ها را همان‌طور که خودشان می‌خواهند، اداره می‌کنند. حالا هم که این روش‌های ارتباطی جدید، این سایت‌های اینترنتی و فعالیت‌های رفت و آمد سریع اطلاعات در اختیار آنهاست». مبتنی بر گزاره‌ی دقیقی که معظم‌له نسبت به مالکیت صهیونیسم بر فضای سایبر اشاره فرمودند، چنین برداشت می‌شود که برای اعمال حکمرانی مطلوب بر فضای سایبر، ضروری است که امکانات مدیریتی آن در اختیار و تملک ما باشد.

فضا است. هرچند در بود و نبود قانون جامع برای فضای سایبر، محاسن و معایبی وجود ندارد اما در مجموع مبتنی بر تجربه‌ی کشورهای که از حکمرانی بر فضای سایبر برخوردار هستند (نظیر آمریکا، روسیه و چین) می‌توان دریافت که مجموعاً وجود قانون جامع و منعطف که منطبق با بوم فرهنگی و اجتماعی کشور باشد، بسیار ضروری است و محاسن وجود چنین قانونی نسبت به معایب آن، برتری چشمگیر دارد.

۲) زیرساخت فنی: یک جزء مهم در حوزه‌ی مدیریت، امکانات فنی برای کنترل محیط است. ضرورت دارد پس از تدوین و تصویب قانون مناسب برای حکمرانی جمهوری اسلامی بر فضای سایبر، زیرساخت منعطف و فعال و بومی نیز برای عملیاتی‌سازی قوانین فضای سایبر ایجاد گردد که پایه‌ی اصلی آن شبکه‌ی ملی اطلاعات است که تا زمان نگارش مقاله‌ی حاضر تکمیل نشده است.

۳) متولی حاکمیتی: جهت اعمال مدیریت بر فضای سایبر کشور در راستای قوانین و از طریق زیرساخت فنی مربوطه، ضرورت دارد یک متولی بالادستی برای حکمرانی فضای سایبر تعیین شود زیرا در حال حاضر، مدیریت زیرساخت در اختیار وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات است که مقوله‌ی خطیر حکمرانی را صرفاً از جنبه‌ی فنی می‌نگرد. از یک سو به‌حسب تجربیات متعدد موفق در سطح بین‌الملل و از سوی دیگر، وضعیت نامطلوب فعلی کشور در مدیریت فضای سایبر، بهتر است متولی مدیریت فضای سایبر، بخش امنیتی و دفاعی باشد، نه ارکان سیاسی وابسته به قوه‌ی مجریه؛ زیرا حوزه‌ی حکمرانی فضای سایبر، فراقوه‌ای و راهبردی است و تفویض تمامیت آن به قوه‌ی مجریه، امکان تحقق حکمرانی مطلوب را مخدوش می‌نماید.

۳-۲-۲. ضرورت‌های انسانی

مهم‌ترین ضرورتی که فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی از حیث انسانی به آن نیازمند است، نیروی انسانی متخصص و زبده در تمامی زمینه‌های مرتبط است. از آنجا که سابقاً بیان شده بود فضای سایبر، یک فضای صرفاً فنی نیست و عقبه‌ی نظری و فلسفی دارد، لذا نیازمند سه گروه از متخصصان است:

- ۱) متخصصان فلسفی دانش سایبرنتیک و فضای سایبر
- ۲) متخصصان نظری دانش سایبرنتیک و فضای سایبر
- ۳) متخصصان عملی دانش سایبرنتیک و فضای سایبر

به‌عبارت دیگر برای آن‌که فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی، به‌صورت جامع طرح‌ریزی و اجرا شود لازم است ابتدا از حیث مبانی فلسفی تبیین گردد، سپس حوزه‌ی نظری و دانشی آن تدوین بشود و نهایتاً بر اساس دانش تولید شده که اتکا به مبانی ایرانی-اسلامی دارد؛ فرایندها و برنامه‌های عملیاتی تنظیم شوند که هر کدام از سه مرحله‌ی فوق، نیروی متخصص و نخبه‌ی خاص خود را لازم دارد. به‌منظور عملیاتی‌سازی ضرورت‌های انسانی، لازم است رشته‌ی سایبرنتیک در نظام علمی کشور تصویب و ارائه

شود تا دانشگاه‌ها بتوانند افرادی را با تخصص جامع و بنیادین در حیطه‌ی فضای سایبر تربیت نمایند. در حال حاضر مرتبط‌ترین رشته به فضای سایبر، رشته‌ی مهندسی کامپیوتر است که به مقوله‌ی حاکمیتی سایبرنتیک، صرفاً از منظر فنی و تقلیدی می‌نگرد و هیچ‌کدام از بنیان‌های نظری، اعتقادی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، راهبردی، امنیتی و دفاعی را در نظر ندارد. تدوین رشته‌ی حکمرانی سایبرنتیکی به صورت مجزا از نیازمندی‌های غیرقابل اغماض در تربیت نیروی انسانی نخبه برای مدیریت فضای سایبر است.

۳-۲-۳. ضرورت‌های زیرساختی

همان‌طور که بیان شد، فضای سایبر نیازمند زیرساختی است که در نسبت با ماهیت و ساختار محتوای جاری، طراحی و اجرا می‌شود. اصلی‌ترین زیرساخت سایبرنتیکی در هر کشور، شبکه‌ای است سرزمینی که سه ویژگی استقلال، امنیت و بومی بودن را به صورت همزمان دارا است. امروزه چنین شبکه‌ای در اکثر کشورهای جهان، بر اساس نیازمندی‌ها و شرایط هر کشوری طراحی و پیاده شده است. در جمهوری اسلامی ایران نیز از اواسط دهه‌ی ۸۰ شمسی، مسأله‌ی شبکه‌ی زیرساخت سایبری کشور با عنوان «شبکه‌ی ملی اطلاعات» مطرح گردید که متأسفانه هنوز به سرانجام نرسیده است. امام‌خامنه‌ای در خصوص ضرورت و اهمیت تشکیل شبکه‌ی ملی اطلاعات از جنبه‌ی کنترل محتوا بیان داشته‌اند: «در مسئله‌ی فضای مجازی، آنچه از همه مهم‌تر است، مسئله‌ی شبکه‌ی ملی اطلاعات است. متأسفانه در این زمینه کوتاهی شده، کاری که باید انجام بگیرد، انجام نگرفته ... کشورهایی که شبکه‌ی ملی اطلاعات درست کرده‌اند و [فضای مجازی را] کنترل کرده‌اند به نفع خودشان و به نفع ارزش‌های مورد نظر خودشان، یکی دو تا نیستند. بهترین کشورها، قوی‌ترین کشورها، در این زمینه‌ها خط قرمز دارند؛ راه نمی‌دهند... ما هم باید کنترل کنیم؛ این کنترل کردن معنایش این نیست که ما ملت را از فضای مجازی محروم کنیم؛ نه، معنایش این نیست... ما چرا باید اجازه بدهیم آن چیزهایی که برخلاف ارزش‌های ما است، برخلاف آن اصول مسلم‌های ما است، برخلاف همان اجزا و عناصر اصلی هویت ملی ما است، به وسیله‌ی کسانی که بدخواه ما هستند، در داخل کشور توسعه پیدا کند؟... در آن چیزهایی که به ضرر کشور شما، به ضرر جوان شما و به ضرر افکار عمومی شما نیست؛ این چیز خیلی مهمی است؛ این کار باید انجام بگیرد. بنابراین، مسئله‌ی شبکه‌ی ملی اطلاعات هم خیلی مهم است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۰۳/۲۲). بر این اساس در حوزه‌ی زیرساخت فضای سایبر، طراحی یک طرح کلان و مرجع که در نقش طرح اصلی^۱ قرار گیرد و طرح‌های اقدامات^۲ مبتنی بر آن تدوین گردد، کاملاً مورد نیاز و قطعی

1. Master Plan

2. Actions Plan

است. در راستای عملیاتی‌سازی ضرورت‌های زیرساختی باید توجه داشت که سایبرنتیک از چهار رکن اطلاعات، ارتباطات، محاسبات و کنترل تشکیل شده است. از این رو تأمین زیرساخت فنی بومی، کارآمد و مناسب که بتواند توان فنی و عملیاتی مدیریت فضای سایبر را ایجاد نماید باید در هر چهار رکن به سمت بومی‌سازی حرکت کند. برای مثال در زمینه‌ی کنترل باید در نظر داشت که مهم‌ترین کنترل‌کننده، سیستم عامل است، از این رو ضرورت دارد سیستم عامل بومی شود. همین امر برای پروتکل‌های ارتباطی در رکن ارتباطات، الگوریتم‌های پردازشی در رکن محاسبات و حتی شیوه‌های دریافت و ذخیره‌ی اطلاعات در رکن اطلاعات مطرح است که آنگونه که شایسته است به آنها توجه نشده است.

۳-۲-۴. ضرورت‌های محتوایی

مهم‌ترین بخش از ضرورت‌های مدیریتی فضای سایبر از منظر ولی امر مسلمین، ضرورت‌های محتوایی است که اساساً تمامی فضای سایبر برای تأمین چنین ضرورت‌هایی مطرح شده است. اهم ضرورت‌های محتوایی عبارت است از:

۱) **ترویج و تثبیت ادب و حیا (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۱۳):** رأس کارکرد محتوا در فضای سایبر، باید ترویج و تثبیت ادب و حیا باشد. دقیقاً بر خلاف آنکه فضای سایبر کنونی در جهان به‌گونه‌ای طراحی شده که تدریجاً، قبح‌شکنی و حیازدایی را برای کاربران عادی‌سازی می‌کند.

۲) **تقویت‌کننده‌ی اقدامات واقعی (خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۱۰/۱۴):** فضای سایبر باید در امتداد واقعیت‌های میدانی جامعه باشد و آن را تقویت کند، نه آنکه در موازات قرار گیرد و حاشیه‌زایی نماید.

۳) **ترویج معنویت و اخلاق (خامنه‌ای، ۱۳۹۳/۱۱/۱):** ضروری است فضای سایبر، محل و بستر اصلی اشاعه و تثبیت گزاره‌های صحیح معنوی و تعمیق مکارم اخلاقی باشد. آیت‌الله جوادی آملی در خصوص کارکرد فضای سایبر بر اساس نگاه دین مبین اسلام بیان داشته: «فطرت ما جز حق و صدق و خیر و حسن را نمی‌پذیرد؛ باطل، کذب، شرّ و قبیح را نمی‌پذیرد. اگر کسی غیور بود و غیرت داشت، مطالبی که با اصول «فَاللّٰهُمَّاجُورَهَا وَتَقْوَاهَا» هماهنگ نبود، این مهمان ناخوانده را راه نمی‌دهد؛ نه از کتاب، نه از کتیبه، نه از سیم، نه از بی‌سیم، نه از زمین و نه از آسمان. معنای غیرت، غیرزدایی است؛ این غیرت از اوصاف برجسته‌ی انسانی است و غیوربودن از اوصاف خدای سبحان است که انسان مؤمن باید متخلّق به اخلاق الهی شود» (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۷/۶/۶).

۴) **عدم تعویض جایگاه موضوعات اصلی و فرعی (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۱۰/۱۹):** بارها و بارها در سال‌های اخیر تجربه شده است که فضای سایبر، موضوعات اصلی و فرعی را به‌گونه‌ای تعویض نموده که زیان ناشی از آن برای عام جامعه و حاکمیت بوده است. لذا از منظر حکمرانی، بسیار مهم است که فضای سایبر به‌گونه‌ای محتوای ارائه نماید که ضروریات جامعه توسط مردم درک شده و از حواشی پرهیز شود.

۵) **تحکیم وحدت و تأکید بر وحدت (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۶/۲):** منظور از تحکیم وحدت، صرفاً بحث

رایج آن که ناظر بر وحدت مذاهب است، نمی‌باشد بلکه نگاهی جامع بر مسأله‌ی وحدت در کلیه‌ی شئون و شقوق اجتماعی و حاکمیتی دارد؛ میان اقوام، سازمان‌ها و نهادها، اقصای مختلف جامعه و... به عبارت دیگر، وحدت یک موضوع حد‌آکثری است که فضای سایبر مقوم آن است.

۶) رونق‌دهنده‌ی فضای علمی و پژوهش (خامنه‌ای، ۱۳۸۶/۲/۲۵): همان‌گونه که زمانی صدا و سیما به‌عنوان دانشگاه عمومی مطرح شد، امروز که فضای سایبر در جایگاه مهم‌ترین رکن جریان اطلاعات ارتباطات کشور قرار دارد نیز مصداق همان دانشگاه عمومی است. از این رو باید نه تنها از ترویج مطالب غیرعلمی ممانعت به‌عمل آورد، بلکه رونق‌دهنده‌ی فضای علمی و پژوهشی کشور باشد. قطعاً در عصر حاضر، هر چقدر شاخصه‌ی اتقان محتوای سایبر بالاتر باشد، سطح فهم و تحلیل مردم آن جامعه نیز بیشتر خواهد شد.

۷) خنثی‌سازی رسانه‌ی دشمن: فضای سایبر، صرفاً مدیریت محتوای درون کشور نیست بلکه باید در مقابل محتوای تولید شده توسط دشمن، پدافند فعال شناختی برای مردم ایجاد نماید تا جامعه را از تهدیدات نرم‌افزاری دشمن مصون نگه دارد.

۸) ترویج توحید و دین‌گرایی / محتوای توحیدی (خامنه‌ای، ۱۳۹۲/۶/۲۰): ضروری است فضای سایبر، جهان‌بینی مخاطب را به سمت توحیدباوری و وحدت‌نظری و عملی سوق دهد و از مظاهر فکری و عملی کفر و شرک حذر دارد تا مصداق «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» باشد.

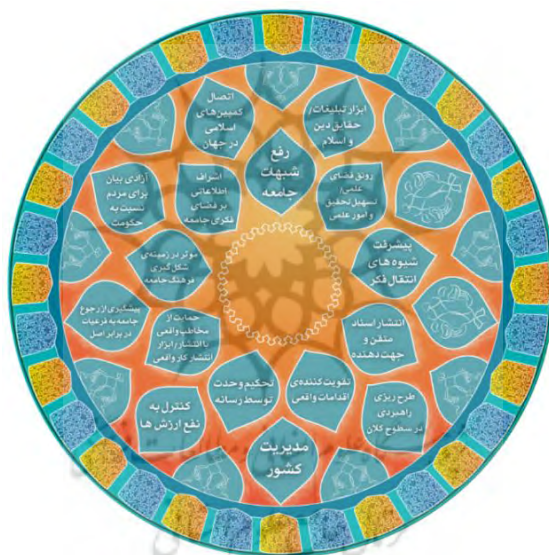
۹) ارشاد و اقناع مخاطب (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۱): فضای سایبر باید مبتنی بر نگاه ارشادی و اقناعی به تولید و ترویج محتوا پردازد. این در حالی است که فضای سایبر فعلی در کشور، عموماً در مسیر اغوای مخاطب است.

۱۰) هجمه به تفکرات لیبرال و غیرتوحیدی: فضای سایبر نباید صرفاً به پدافند شناختی در مقابل آینده‌های دشمن محدود شود، بلکه باید ابتکار عمل و زمین بازی را در دست گرفت و از همین طریق به تفکرات دشمن حمله نمود که نمونه‌ی بارزی از جنگ شناختی است. ولی امر مسلمین، بارها بر حمله و هجمه به تفکرات و مبانی دشمن از طریق تبلیغ تأکید نموده‌اند. برای نمونه در پیام معظم‌له به همایش بین‌المللی یکصدمین سالگرد بازتأسیس حوزه‌ی علمیه‌ی قم بیان داشته‌اند: «در کار تبلیغ، موضع‌ایجابی و حتی تهاجمی، از موضع دفاعی مهم‌تر است. آنچه در باره‌ی دفع و رفع شبهه‌ها و القانات گفته شد، نباید دستگاه تبلیغ را از تهاجم به مسلمات فرهنگ انحرافی رایج در جهان و احیاناً در کشور ما، به غفلت بکشاند. فرهنگ تحمیلی و القائی غرب، با سرعتی روزافزون، رو به کج‌روی و انحطاط است؛ حوزه‌ی فلسفه‌دان و متکلم، به دفاع در برابر شبهه‌انگیزی بسنده نمی‌کند، بلکه در قبال این کج‌روی و گمراهی، چالش‌های فکری می‌آفریند و مدّعیان گمراه‌ساز را مجبور به پاسخگویی می‌کند» (خامنه‌ای، ۱۴۰۴/۲/۱۷).

۱۱) ارائه‌ی تحلیل صحیح و دقیق (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۶/۲): برای عملیاتی‌سازی ضرورت‌های محتوایی، لازم است تمامی آنها در قوانین جامع فضای سایبر منظور شده و به تمامی شرکت‌هایی که به هر نحو در حوزه‌ی فضای سایبر ارائه‌ی خدمات دارند ابلاغ گردد. از سوی دیگر ایجاد ساز و کار نظارت و ارزیابی راهبردی به منظور حصول اطمینان از حسن اجرای ضرورت‌های محتوایی، امری ضروری است که زیرساخت حقوقی آن در بعد قانون‌گذاری و زیرساخت فنی آن در بعد ضرورت‌های فنی و زیرساختی باید تدبیر و اجرا شود.

۳-۲-۵. چرخه‌ی آگاهی مطلوب مبتنی بر فضای سایبر

در یک نگاه، کارکرد فضای سایبر در حوزه‌ی حکمرانی از منظر امام خامنه‌ای، به صورت زیر قابل تحلیل و تفسیر است:

توضیح تصویر مفهومی فوق، بر اساس الگوی ساعت‌گرد است، بدین صورت که از موقعیت ساعت ۱۲ که «رفع شبهات جامعه» است تا ساعت ۶ که «مدیریت کشور» است، کارکرد فضای سایبر برای عرصه‌ی حکمرانی کشور از نوع سلبی و در راستای غلبه بر مسائل منفی رایج است که به ترتیب عبارتند از تبدیل فضای سایبر از ابزار تبلیغ باطل به حقایق دین، رونق‌دهنده‌ی فضای علمی به جای شبهه‌افکنی، ابزار پیشرفت شیوه‌های انتقال فکر، بستر اصلی برای انتشار اسناد متقن و جهت‌دهنده به ذهن و شناخت جامعه، بستری برای طرح‌ریزی راهبردی و اجرای آنها در سطوح کلان حکمرانی و تقویت‌کننده‌ی اقدامات واقعی که در میدان کنش‌گری حکمرانی حادث می‌شوند. انجام موارد مذکور باعث می‌شود که مدیریت کشور به واسطه‌ی مدیریت فضای سایبر محقق شود. حال از موقعیت ساعت ۶ به سمت ساعت

۱۲، کارکرد فضای سایبر نسبت به حکمرانی کشور، ماهیت ایجابی یافته و ارزش افزوده‌ی منحصر به فرد برای حکمرانی به دنبال خواهد داشت. برای این منظور ضروری است به ترتیب تحکیم وحدت در عرصه‌های گوناگون، کنترل فضای سایبر به نفع ارزش‌ها، حمایت از مخاطبان واقعی (مردم) به واسطه‌ی انتشار محتوای واقعی و درخور، ممانعت از رجوع جامعه به فرعیات به جای مسائل اصلی از طریق محتوای تبیینی، بسترسازی فرهنگی برای جامعه، بسترسازی آزادی بیان برای مردم نسبت به عملکرد حاکمیت، حصول اشراف اطلاعاتی بر فضای فکری جامعه از طریق تحلیل اطلاعات اجتماعی در فضای سایبر و ایجاد و تقویت کمپین‌های اسلامی در جهان به منظور حصول فضای سایبر تمدنی، عملیاتی شوند. لازم به ذکر است چرخه‌ی فوق که در دو بعد سلبی و ایجابی تشریح شد، دائماً در حال تکرار است و استمرار دارد که باعث می‌شود چرخه‌ی آگاهی در جامعه به صورت مطلوب و همسوی با حکمرانی دینی ادامه یابد و خط تبیین را در رأس محتوای عمومی حفظ نماید.

۳-۳. مؤلفه‌های طرح‌ریزی راهبردی فضای سایبر مبتنی بر دیدگاه امام‌خامنه‌ای

در راستای طراحی الگوی حکمرانی فضای سایبر از منظر ولی‌امر مسلمین، ضروری است کلیات طرح‌ریزی راهبردی فضای سایبر نیز بیان شود، زیرا واضح است رسیدن به فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب، نیازمند طرح‌ریزی راهبردی است و طرح‌ریزی راهبردی، همان راهکاری است که فاصله‌ی میان وضعیت موجود و مطلوب را پوشش می‌دهد. هرچند طرح‌ریزی راهبردی به منظور تحقق فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی و تدوین سند جامع بالادستی آن، نیازمند پژوهش‌های مجزا و مفصل است، اما کلیاتی از رئوس آن در پژوهش حاضر، قابل اشاره است.

۳-۳-۱. قیاس کلی وضعیت موجود فضای سایبر کشور از منظر وضعیت مطلوب

به طور کل وضعیت موجود فضای سایبر جمهوری اسلامی ایران از یک‌سو از منظر شاخصه‌های کیفی فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی و از سوی دیگر مبتنی بر ادراکی که از منویات امام‌خامنه‌ای در حوزه‌ی حکمرانی فضای سایبر حاصل شده است، دچار نقصان‌های جدی در حوزه‌های ذیل است:

- ۱) تفکر حاکم
- ۲) نهادسازی
- ۳) خلأ علمی
- ۴) نقص در نگاه اجتماعی
- ۵) خلأ قانونی
- ۶) ضعف اسناد بالادستی
- ۷) فقدان متولی منسجم و بالادستی

۳-۱-۱. تفکر حاکم

فضای سایبر، به دلیل ابتناء بر دانش سایبرنتیک که دانش نوین طرح‌ریزی حاکمیت و اجرای آن است، نه تنها یک مقوله‌ی حاکمیتی است بلکه خود حاکمیت می‌باشد. بر این اساس باید نخبگان و مسئولان مرتبط با حوزه‌ی فضای سایبر، بر اساس این گزاره‌ی مهم و بی‌بدیل به فضای سایبر بنگرند. اما فی‌الحال تفکر حاکم بر عموم نخبگان و مسئولان کشور در حوزه‌ی فضای سایبر، دچار نقص جدی و حتی اشتباهات چشمگیر است که آثار آن در موارد متعددی نظیر تصمیم‌گیری و اقدامات اشتباه نسبت به فضای سایبر، ترک فعل‌های ضروری در این زمینه و ... بروز نموده است. لذا شاید بتوان ادعا نمود جدی‌ترین بخش طرح‌ریزی راهبردی برای تحقق فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی، از اصلاح تفکر حاکم بر کنش‌گران و بازیگران علمی و عملی این حوزه آغاز می‌شود. در این راستا ضروری است نگاه و رویکرد علمی به مقوله‌ی فضای سایبر در نظام آموزش عالی کشور اصلاح شده و ظرفیت تربیت نیروی انسانی متخصص را بر اساس چارچوب صحیح علمی، ایجاد نماید. همچنین در خصوص مسئولان ضرورت دارد از طرق مختلفی که روال اداری کشور تأیید می‌نماید (نظیر برگزاری جلسات هم‌اندیشی، ایجاد هیئت‌های اندیشه‌ورز در مقام مشورت به مسئولان اثرگذار، آموزش‌های ضمن خدمت و ...) برای اصلاح تفکر حاکم بر آنها نسبت به فضای سایبر اقدام شود. قطعاً تا تفکر حاکم اصلاح نگردد، نمی‌توان انتظار داشت انواع خروجی‌ها نظیر اسناد بالادستی، برنامه‌های عملیاتی، سیاست‌های کلان و ... در راستای فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی قرار گیرد. یکی از مهم‌ترین خلأهایی که بابت تفکر حاکم بر فضای سایبر، کماکان مغفول مانده است، حوزه‌ی بسیار مهم دیپلماسی سایبری است. منظور از دیپلماسی سایبر این است که در حوزه‌ی بسترسازی و سایر موارد مرتبط با فضای سایبر، پیمان‌های دو و چندجانبه با شرکای راهبردی جمهوری اسلامی ایران منعقد شود تا موجب تقویت جبهه‌ی سایبری انقلاب اسلامی در مقابل جبهه‌ی سایبری دشمن گردد. از این طریق می‌توان سطح امنیت سایبری کشور را ارتقاء داد، پیام‌رسان‌های کشور را بین‌المللی کرد، پیام‌رسان‌های خارجی را ملزم نمود که در کشور، دفتر نمایندگی داشته باشند و به الزامات قانونی جمهوری اسلامی ایران پایبند باشند و همچنین اطلاعات کاربران ایرانی را از کشور خارج نکنند. در واقع می‌توان چنین گفت که عموم مشکلات فعلی که در پیام‌رسان‌های فوری و شبکه‌های اجتماعی، گریبان‌گیر کشور و مردم است بابت فقدان دیپلماسی سایبری است که به غلط بودن تفکر حاکم بر فضای سایبر کشور باز می‌گردد. لازم به ذکر است که راهبرد اصلی تشکیل شبکه‌ی تمدنی اطلاعات و فضای سایبر تمدنی، استفاده از روش‌ها و ابزارهای دیپلماسی سایبری است.

۳-۱-۲. نهادسازی

جهت عملیاتی شدن هر امری در حوزه‌ی حاکمیت، ضروری است که نهادهای پایه‌ی آن به‌درستی طراحی

و اجرا شوند تا بتوان از این طریق، اصل موضوع را محقق نمود. اگر مقوله‌ی فضای سایبر را خود حاکمیت در نظر گرفته و تفکر حاکم را بر این اساس اصلاح نماییم، مشخص می‌شود که نهادهای ایجاد شده برای این مهم دچار نقص جدی بوده و توان پشتیبانی صحیح و کامل از فضای سایبر ملی را ندارند. در رأس اصلاح نهادهای سایبری کشور، از آنجا که از یکسو، فضای سایبر خود حاکمیت است و از سوی دیگر بالاترین جایگاه در نظام اسلامی، جایگاه ولی امر در جامعه می‌باشد؛ در نتیجه عالی‌ترین نهاد سایبری کشور باید مستقیماً ذیل نهاد ولایت فقیه تعریف شده و توسط امام جامعه هدایت گردد. این نکته، دقیقاً منطبق با ماهیت ولی فقیه در امت اسلامی است زیرا جایگاه ولایت امر را داشته و امر نیز، در زمره‌ی آگاهی است که در ادبیات دینی و قرآنی مطرح شده است. لذا برای آنکه جامعه مبتنی بر امر ولی شکل بگیرد و حول تحقق آن استمرار یابد، دستگاه دریافت، تبیین و انتشار امر در جامعه باید توسط ولی امر هدایت شود تا هرگونه نقصان، کاستی، تحریف و... که به واسطه‌ی اغیار امکان می‌یابد، حذف گردد.

۳-۱-۳. خلا علمی

فضای سایبر به همان نسبت که از منظر حاکمیتی، خود حاکمیت است؛ از منظر اجتماعی نیز تمامی شقوق و شئون زندگی مردم را در بر گرفته و تحت تأثیر عمیق و گسترده قرار داده و می‌دهد. امروزه تقریباً تمامی امور جامعه در کشور از طریق فضای سایبر در حال انجام است که در آینده‌ی نزدیک و با دخالت هوش مصنوعی به «تمام امور» تبدیل خواهد شد. از این رو ضروری است پیش از همه‌گیری کامل فضای سایبر با شیوه‌ی اشتباه فعلی، مطالعات علمی از جنبه‌های نظری و عملی با فوریت بالا و البته جامعیت در مجموعه‌های علمی کشور طراحی و پیگیری شود تا نسبت به تمامی ابعاد فضای سایبر، خصوصاً دو بعد حاکمیتی و مردمی آن به‌دقت تولید محتوای علمی صورت گیرد. یکی از راهبردها در حوزه‌ی آینده‌ی میان‌مدت، تأسیس رشته‌ی دانشگاهی به‌گونه‌ای است که تمامی ابعاد کنش‌گری فضای سایبر بر جامعه را در نظر گرفته و برای آنها، دانش بومی شده را تدوین نماید تا دانشجویان بتوانند ضمن تحصیل در این رشته، حوزه‌های اثر و مآثر فضای سایبر و جامعه را به‌دقت استحصالی نموده و برای آنها، متون علمی دقیق و هدفمند تدوین نمایند. این در حالی است که عمده‌ی محتوای آموزشی فعلی در خصوص فضای سایبر، جنبه‌ی فنی داشته و بدون اغراق، از اکثر ابعاد حاکمیتی و زندگانی این مقوله غفلت نموده است. یکی از اهم خلأهای علمی در حوزه‌ی فضای سایبر آن است که در اندیشه‌ی دفاعی کشورهای غربی - به‌ویژه آمریکا - حوزه‌ی سایبر نیز به عنوان تسلیحات نامتعارف^۱ شناخته شده است و اقدامات مبتنی بر سایبر به‌عنوان حملات نامتعارف در نظر گرفته می‌شود. این در حالی است که در اندیشه‌ی دفاعی جمهوری اسلامی ایران، حتی اقدامات مرسوم پدافندی فضای سایبر نسبت به ابعاد اجتماعی آن، آن‌گونه

که ضروری است مورد توجه قرار نگرفته است و مردم در طوفان‌های شناختی شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌های فوری، کاملاً بدون حامی و پشتوانه رها شده‌اند که آثار منفی آن، روز به روز بیشتر دیده می‌شود و سرمایه‌ی اجتماعی نظام اسلامی را با تهدیدات عمیق نرم‌افزاری مواجه می‌سازد.

۳-۱-۴. نقص در نگاه اجتماعی

منظور از نقص در نگاه اجتماعی این است که عامه‌ی مردم نسبت به پدیده‌ی فضای سایبر، یا اساساً شناخت صحیحی ندارند یا صحیح اما ناقص است؛ در نتیجه مطالبه‌های اقشار مختلف خصوصاً جوانان از مسئولان دقیقاً بر خلاف منافع ملی و مصلحت‌های اجتماعی است. برای نمونه مطالبه‌ی حذف هرگونه کنترل و پایش محتوا، مطلبی است که بخشی از جامعه همواره مطرح می‌کند در حالی که اساساً عدم پایش محتوای فضای سایبر بزرگترین ضربه‌ی معرفتی، شناختی و روانی را به جامعه وارد می‌سازد. بارها و بارها در کشورهای مختلف از جمله جمهوری اسلامی ایران تجربه و اثبات شده است که اگر در هر موضوعی که نیازمند عزم ملی است، نگاه اجتماعی به آن موضوع اصلاح و اقناع شود، در نهایت جامعه برای تحقق آن موضوع گام بر می‌دارد. قطعاً مقوله‌ی فضای سایبر با توجه به اینکه اجتماعی شده‌ترین پدیده‌ی عصر حاضر بوده و تقریباً تمام مردم به دلایل مختلف با آن در ارتباط دائم هستند، بدون یک کنش صحیح اجتماعی اصلاح نخواهد شد. عملاً دیده می‌شود که دولت‌ها در اتخاذ تصمیمات سایبری کشور، بیش از آنکه به درست بودن تصمیم توجه کنند، واکنش اجتماعی و حفظ محبوبیت خود را معیار و ملاک قرار می‌دهند که به معنای نوعی اعمال کنترل غلط از سوی جامعه بر حاکمیت است. حال اگر نگاه اجتماعی به پدیده‌ی فضای سایبر، بر اثر کار علمی- رسانه‌ای طی مدت زمانی مشخص اصلاح شده و بهبود یابد و برای استمرار آن نیز تلاش شود، بازخوردی که از چنین جامعه‌ای به حاکمیت می‌رسد، مقوم تصمیمات و اقدامات صحیحی خواهد بود که نهایتاً منافع ملی را تأمین می‌کند اما اگر نگاه اجتماعی به فضای سایبر اصلاح نشود، حاکمیت خصوصاً دولت‌ها و مجلس‌ها که به رأی مردم نیاز دارند، برای بقاء سیاسی خود به اشتباهاتی که مورد مطالبه‌ی جامعه است پاسخ مثبت می‌دهند. از سوی دیگر، رکن جامعه بزرگترین و اصلی‌ترین کاربر فضای سایبر در کشور است. لذا اگر نگاه اجتماعی به فضای سایبر اصلاح گردد، بخش جدی از نگرانی‌ها مانند حفظ خانواده، معرفت عمومی جامعه، ممانعت از تعمیق تفرّد، اصالت یافتن فضای سایبر بر فضای فیزیکی و... نیز قویاً اصلاح و رفع خواهد شد.

۳-۱-۵. خلأ قانونی

مبتنی بر اینکه فضای سایبر منطبق با تمام حاکمیت است، در نتیجه نیازمند زیرساخت قانونی در حد تمام حاکمیت می‌باشد. در غیر این صورت در بخش‌های مختلفی جاری و مؤثر می‌شود در حالی که هنوز

برای آن قانون مناسب وضع نشده است. لذا به سمت و سویی سوق خواهد یافت که بر خلاف مصالح کشور است. هم‌اکنون در وضعیت موجود فضای سایبر کشور، خلأهای قانونی جدی و عمیق وجود دارد که از سطح کاربری فردی تا سطح کلان ملی را دربرگرفته است. برای نمونه سال‌ها است که بر شبکه‌ی ملی اطلاعات به‌عنوان یک نیاز ضروری کشور در حوزه‌ی زیرساخت ملی فضای سایبر تأکید می‌شود اما کمتر کسی متوجه است که این زیرساخت دارای قوانین ذاتی نیست و باید به‌صورت مجزا برای آن قوانینی در نظر گرفت. شاید یکی از وجوه مناسب طرح حمایت از حقوق کاربران در فضای سایبر، همین بود که می‌توانست برای قانون‌گذاری فضای سایبر کشور بسترسازی نماید اما متأسفانه آنگونه که باید از منظر راهبردی به مواد قانونی این طرح توجه می‌شد، دقت و بررسی لازم صورت نگرفت و تاکنون نیز در وضعیت مناسبی قرار ندارد؛ در حالی که اساساً تصویب قانون برای مدیریت یکپارچه، جامع و آگاهانه‌ی فضای سایبر، ضرورت قطعی و فوری و راهبردی است.

۳-۱-۶. اسناد بالادستی

اسناد بالادستی در هر موضوعی، تعیین‌کننده‌ی مسیر و چشم‌اندازهایی هستند که متولیان امر در آن حوزه باید بر اساس آن اقدام نمایند. از این رو نقش بی‌بدیلی در شکل‌دهی به مسائل مختلف دارند. فضای سایبر نیز از این قاعده مستثنی نیست و بخش مهمی از خروجی‌های فعلی در این حوزه، بابت اسنادی است که تدوین شده است. برای نمونه یکی از اشکالات علمی و اساسی که به طرح حمایت از حقوق کاربران در فضای مجازی وارد شد، این بود که منطق چینش شبکه‌ی ملی اطلاعات در آن از حیث علمی و عملیاتی اشتباه است عملاً امکان تحقق ندارد اما چنین پاسخ داده شد که بر اساس سند تیر ۱۳۹۹ که توسط شورای عالی فضای مجازی مصوب شده، مجبور به قانون‌گذاری بر اساس مدل مطرح شده هستیم. بررسی سند مذکور که «طرح کلان و معماری شبکه‌ی ملی اطلاعات» نام دارد، مشخص نمود که برخی اشتباهات واضح علمی به‌عنوان مصوبات بالادستی مقرر شده و محل ارجاع و تبعیت است. برای نمونه علی‌رغم آنکه در مقدمه‌ی سند، به‌درستی ذکر شده «تحقق استقلال کشور، کاهش وابستگی و جلوگیری از دست‌اندازی بیگانگان در فضای مجازی، تأمین نیازهای عمومی مردم و ایجاد زیست‌بوم متناسب با فرهنگ اسلامی - ایرانی، منوط به تحقق شبکه ملی اطلاعات و مستلزم فعالیت نظام‌مند و فراگیر در تقویت، ساماندهی و توسعه‌ی محتوا و خدمات کاربردی فضای مجازی است»؛ اما در صفحه‌ی ششم سند چنین آمده است «بر اساس مدل مفهومی شبکه‌ی ملی اطلاعات و نمایه‌ی معماری فنی آن، لایه‌های محتوا و خدمات کاربردی خارج از قلمروی شبکه‌ی ملی اطلاعات براساس سند تبیین الزامات این شبکه است، لیکن تأمین نیازهای ملی فضای مجازی، تحقق استقلال و کاهش وابستگی و مداخله‌ی بیگانگان در فضای مجازی کشور، مستلزم شکل‌گیری و پیشرفت تمامی لایه‌ها، به صورت

همگن و هماهنگ است». حال پرسش این است که:

۱) اولاً شبکه‌ی ملی اطلاعات که نهایتاً برای جریان‌سازی اطلاعات کشور به صورت ملی است، چرا جدا از محتوا در نظر گرفته شده است؟ پس دقیقاً کارکرد شبکه‌ی ملی اطلاعات چیست؟

۲) ثانیاً چرا باید یک قاعده‌ی اشتباه مطرح و مصوب شود تا مجبور شویم برای رفع آن الزام (شکل‌گیری و پیشرفت تمامی لایه‌ها، به صورت همگن و هماهنگ) را قرار دهیم؟ در حالی که اساساً در ذات فضای سایبر، محتوا با بستر آن هماهنگ است و اگر به درستی نگاه می‌شد که شبکه‌ی ملی اطلاعات فارغ از محتوا نیست، در بخش‌های متولی کشور، عدم هماهنگی بروز نمی‌کرد.

مثال فوق صرفاً به عنوان یک نمونه از اشتباهاتی است که در اسناد بالادستی فضای سایبر کشور وجود دارد که باعث شده تلاش برای اصلاح آنها در سایر نهادهای زیردست به نتیجه نرسد. لذا در طرح‌ریزی راهبردی فضای سایبر مطلوب انقلاب اسلامی، روند اصلاح اسناد بالادستی سابق و تدوین و تصویب اسناد بالادستی موجه و علمی، غیرقابل اجتناب است.

۳-۴. نکات تکمیلی در خصوص طراحی الگوی حکمرانی فضای سایبر

علاوه بر مطالب مطرحه، باید توجه داشت که الگوی حکمرانی فضای سایبر باید:

- ۱) اولاً عملیاتی باشد و از انتزاع‌بینی صرف پرهیز کند و ثانیاً ضمانت اجرایی داشته باشد؛
- ۲) حفظ فضای سایبر مطلوب، مانع از بسط و توسعه‌ی آن نباشد. به عبارت دیگر حکمرانی فضای سایبر باید در گرو پیشرفت آن تعریف شود، نه رکود؛
- ۳) نباید مبتنی بر الگوهای توسعه‌ای باشد که صرفاً ابعاد فنی و کمی را لحاظ می‌کنند، بلکه باید شاخصه‌های کیفی را به عنوان اصل قرار دهد و در مسیر تحقق و ارتقاء سطح عملیاتی آنها باشد؛
- ۴) به دلیل درهم‌تنیدگی فضای سایبر با تمام ارکان حاکمیتی و مردمی، نمی‌تواند صرفاً بر افق دور (بلندمدت) تمرکز نمود، بلکه باید هر سه مقطع زمانی کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت را پوشش دهد؛
- ۵) باید مصوبات راهبردی به گونه‌ای باشد که اهداف هیچ کدام از مقاطع زمانی کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت، معارض و متناقض یکدیگر نباشند. به عبارت دیگر نباید راهبردهای کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت در تعارض باشند؛
- ۶) هر بخشی از نظام که متولی توان‌آفند سایبری کشور است، متولی توان‌پدافندی نیز باشد تا شکاف فعلی که آفند در اختیار نیروهای مسلح و پدافند عموماً در اختیار وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات است پایان یابد.

۷) در خصوص بومی‌سازی باید توجه داشت که با داخلی‌سازی یکسان فرض نشود. برای طراحی الگوی حکمرانی فضای سایبر به گونه‌ای که فضای بومی از آن حاصل گردد، ضروری است پروتکل‌ها و

استانداردهای نوینی که با شاخصه‌های کیفی مطروحه در بیانات ولی‌امر مسلمین تطابق دارند، طراحی و به‌کارگیری گردد، نه پروتکل‌های رایج فعلی که درگاه اصلی دسترسی اغیار به فضای سایبر ملی است.

۵. نتیجه‌گیری

مبنتی بر مؤلفه‌های معرفی شده، توضیحات ارائه شده و توصیه‌های تشریح شده درخصوص ضروریات مدیریتی و راهبردی الگوی حکمرانی فضای سایبر که ابتداء بر دیدگاه و بیانات امام‌خامنه‌ای دارند، حکمرانی فضای سایبر با بهره‌گیری از اندیشه و عقلانیت و توجه به بایدها و نبایدهایی که ریشه در الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت دارند، باید ضرورت‌های چهارگانه‌ی مدیریتی را لحاظ کرده و برای آنها پاسخ و تأمین مقتضی را تدبیر کند تا بتواند فضای سایبر ملی را محقق نموده و آن را مبتنی بر چشم‌انداز گام دوم انقلاب اسلامی امتداد ببخشد. در این مسیر، لاجرم باید آسیب‌های فکری و شناختی موجود که سطوح مختلف حکمرانی فضای سایبر شامل اسناد بالادستی، تصمیمات راهبردی ناصحیح، اقدامات کلان اشتباه و... را درگیر نموده است، شناسایی و رفع شوند. همچنین توجه ویژه به گنجینه‌ی ارزشمند تجربیات کشورهای دیگر که از الگوی حکمرانی فضای سایبر برخوردار هستند، ضرورت دارد زیرا هرکشور بر اساس بوم اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی خود تلاش کرده زیست‌بومی نظام‌مند، قانونی و حتی المقدر منعطف مبتنی بر فضای سایبر ایجاد نماید که ضمن سهولت کاربری برای شهروندان خود، از حریم خصوصی و اطلاعات آنها و همچنین زیرساخت‌های حساس ملی در مقابل دسترسی‌های بیگانه و دشمنان محافظت فعال و مؤثر داشته باشد. لذا الگویی که هر قدرت بین‌المللی برای حکمرانی بر فضای سایبر طراحی نموده است، به‌نحوی منحصر به‌فرد است و با الگوی دیگر کشورها تفاوت دارد. بهره‌برداری از محاسن و معایب الگوی هر کشور از وجوه مختلف ساختاری و نهادی، فنی، تعاملات و ارتباطات بخش‌های دولتی و غیردولتی، دیپلماسی سایبری با دیگر کشورها، انتقال دانش و فناوری به کشور، طرح‌ریزی راهبردی، تدوین پروتکل‌های امنیت سایبری، شکل‌دهی به دفاع سایبری، تعیین نقش و سطح مردم در حکمرانی سایبری و... می‌تواند افق دید گسترده‌ای نسبت به آینده‌ی الگوی مطلوب حکمرانی فضای سایبر برای جمهوری اسلامی ایران ایجاد نماید. تنها در این صورت است که بخش چشمگیری از مشکلات رایجی که امروز، عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، علمی، معرفتی، شناختی، رسانه‌ای و... را درگیر نموده، از طریق طراحی و اعمال این الگوی مطلوب، تدریجاً رفع شده و به نقاط قوت نظیر انسجام شناختی، ارتقاء سرمایه‌ی اجتماعی انقلاب اسلامی، دفع تهدیدات نرم‌افزاری دشمن، تبلیغ انقلاب اسلامی مبتنی بر الگوی بلاغ مبین و... تبدیل می‌شود.

منابع

قرآن کریم.

- پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه. (۱۳۹۷/۰۶/۰۶). فضای مجازی از منظر بزرگان. قابل دسترس در:
<https://hawzah.net/fa/Article/View/96927>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۴/۰۲/۱۷). پیام رهبری برای صدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم. قابل دسترس در:
<https://www.tabnak.ir/fa/news/1304034>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۱). بیانات در دیدار مسئولان سازمان صدا و سیما. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7227>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۲). بیانات در دیدار اساتید دانشگاه شهید بهشتی. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3175>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۶). بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌های استان خراسان در دانشگاه فردوسی. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3382>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۰). بیانات در دیدار جمعی از اساتید دانشگاه‌ها. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17082>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۱). بیانات در دیدار رئیس جمهوری و اعضای هیأت دولت. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=20831>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۱). بیانات در دیدار مردم قم. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21890>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۲). بیانات در دیدار کارگزاران حج. برگرفته از:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=23963>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۳). بیانات دیدار قهرمانان و ورزشکاران مسابقات آسیایی و پارا آسیایی. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=28730>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۴). بیانات در دیدار ائمه جمعه سراسر کشور. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=31847>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵). بیانات در دیدار اعضای انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32860>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵). بیانات در دیدار رئیس جمهور و اعضای هیأت دولت. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34162>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵). بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32970>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵). دیدار اعضای شورای عالی حوزه‌های علمیه با رهبر انقلاب. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=34524>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۶). *بیانات در دیدار دست‌اندرکاران اولین کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=38352>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۷). *بیانیه‌ی گام دوم انقلاب اسلامی خطاب به ملت ایران*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۰/۱۲/۲۶). *این فضا به اندازه انقلاب اسلامی اهمیت دارد*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=19272>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۶). *بیانات در دیدار مسئولان نظام*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=36824>

عاملی، سید سعیدرضا. (۱۳۹۷). *الگوی حکمرانی دوفضایی*. تهران: انتشارات امیرکبیر. غضنفری، مهدی؛ پورصادق، ناصر؛ پورعزت، علی اصغر. (۱۴۰۳). *تعریف حکمرانی: فراترکیب چپستی حکمرانی*. حکمرانی متعالی، (۲)۵، صص ۶۳-۸۹

فیروزآبادی، سید ابوالحسن. (۱۳۹۹). *درآمدی بر حکمرانی فضای مجازی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع). معاونت پژوهش و تولید علم دانشگاه اطلاعات و امنیت ملی. (۱۳۹۶). *راهنمادهای امنیت سایبری در چین*. تهران: مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات دانشگاه.

وینر، نوربرت. (۱۳۶۶). *استفاده‌ی انسانی از انسان‌ها*. مترجم: مهرداد ارجمند. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی

وینر، نوربرت. (۱۴۰۲). *علم سایبرنتیک: کنترل و ارتباطات در حیوان و ماشین*. مترجم: فاطمه همتیان. تهران: انتشارات سبزان.

Chen, Y. & Cheung, A.S. (2017). The Transparent Self under Big Data Profiling: Privacy and Chinese Legislation on the Social Credit System. *The Journal of Comparative Law*, 12(2), pp. 356-378.

Cybersecurity Governance. (2025). URL= <https://www.cisa.gov/topics/cybersecurity-best-practices/cybersecurity-governance>

Fang, B. (2018). *Cyberspace Sovereignty: Reflections on building a community of common future in cyberspace*. Springer Press.

NATO. (2021). *Russia's Strategy in Cyberspace*. URL= https://stratcomcoe.org/cuploads/pfiles/Nato-Cyber-Report_15-06-2021.pdf

Tavener, E. (2022). *Russian Cyber Sovereignty*. URL= <https://www.american.edu/sis/centers/security-technology/russian-cyber-sovereignty.cfm>

UK National Archives. (2025). *UKUSA Agreement*. URL= <https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/ukusa-highlights-guide.pdf>